

Irmína Kotlarska

Uniwersytet Zielonogórski

WIZUALIZACJA W DAWNYCH POLSKICH MATERIAŁACH DO NAUKI JĘZYKA ANGIELSKIEGO – ESTETYKA I FUNKCJONALNOŚĆ (REKONESANS BADAWCZY)

Artykuł pozostaje w związku z projektem badawczym opisującym publikacje do nauki języka angielskiego dla Polaków wydawane od roku 1788¹. Celem szczegółowym prezentowanych rozważań jest ogląd warstwy ikonizacyjno-edytorskiej tekstów oraz wskazanie sposobów, w jaki wspomaga ona dydaktyczno-popularyzatorską funkcję tych materiałów. Wybór tego zagadnienia na przedmiot opisu wiąże się z problematyką tomu – przedmiotem obserwacji czyni się szatę graficzną materiałów do nauki języka angielskiego, która w dużej mierze decyduje o ich estetyce². Nie mniej istotnym powodem podjęcia tej tematyki jest nadzieja, że rozważania poświęcone graficznej stronie tekstu zaciekawia Szacownego Jubilata. Profesor Marian Bugajski u początku swej naukowej kariery zajmował się terminologią poligraficzną, która służy m.in. mówieniu o estetyce druku³.

Opis sposobów wykorzystania wizualizacji w materiałach edukacyjnych powstałych w ubiegłych stuleciach uzupełnia diachroniczne badania nad podręcznikiem do nauki języków obcych jako gatunkiem użytkowym stosowanym w sferze komunikacji dydaktycznej i naukowej⁴. Przez wizualizację rozumie się sposób przekazu znaczeń w tekście za pośrednictwem środków postrzeganych wzrokowo⁵. Różnorodne formy wizualne są nieodzownym elementem współczesnych podręczników. Wynika to z respekto-

¹ Rok 1788 to data opublikowania pierwszego polskiego podręcznika do nauki języka angielskiego (J. Antonowicz, *Grammatyka dla Polaków chcących się uczyć angielskiego języka*, Warszawa 1788) i początek ruchu wydawniczego w zakresie materiałów edukacyjnych do nauki angielszczyzny.

² Estetykę rozumie się tutaj jako „ładny, gustowny wygląd czegoś” – sjp.pwn.pl.

³ M. Bugajski, *Polska terminologia poligraficzna. Studium semantyczne na wybranych działach*, Wrocław 1977.

⁴ Patrz bibliografia.

⁵ Definicję terminu *wizualizacja* podaję za J. Nocoń, *Podręcznik szkolny w dyskursie dydaktycznym – tradycja i zmiana*, Opole 2009, s. 219.

wania badań psychologicznych, które dokumentują pozytywny wpływ przedstawień obrazowych na proces uczenia się. Autorzy i wydawcy wykorzystują wysoki poziom technologii edytorskiej, co sprawia, że współczesne podręczniki prezentują wiedzę z dużą dbałością o estetykę. Konkurencja na rynku wydawniczym wymaga, by podręcznik był atrakcyjnym towarem, a elementy tę atrakcyjność budują. Kolorowe ilustracje, różnobarwna paginacja, aple, obramowania, różnorodność czcionek, urozmaicona kompozycja strony są obecnie podręcznikową normą. Łączenie kodów (językowego i wizualno-przestrzennego) jest także cechą dominującej dziś kultury multimedialnej⁶. Do pierwszej połowy XX wieku odbiorcy kultury obcowali przede wszystkim z kulturą werbalną (książka i prasa), w których skala występowania obrazu była o wiele skromniejsza, przede wszystkim ze względu na ograniczenia techniczne. Twórcy materiałów edukacyjnych stosowali jednak inne środki wymagające uruchomienia percepcji obrazowej w procesie dekodowania (odbioru). Miało to związek z obowiązującą w dydaktyce od XVII wieku zasadą poglądowości. Mówi ona, że kształcenie możliwe jest poprzez poznanie zmysłowe, a zatem wykładane treści powinny być przedstawione w postaci skróconych tekstów, obrazów czy symboli⁷. Chęć przestrzegania tej zasady prowadziła do przekazu znaczeń w tekście za pośrednictwem środków postrzeganych wzrokowo (form wizualnych), z których ilustracja ze względów techniczno-finansowych pojawiła się najpóźniej. Wizualizacja była (i nadal pozostaje) istotnym sposobem kodowania treści w tekście dydaktycznym.

Prezentowany artykuł jest wynikiem wstępnego oglądu grupy tekstów, które pozostają w fazie gromadzenia, obserwacje w nim zawarte mają więc charakter rekonesansowy. Wobec braku pewności co do kompletności dotychczasowych ustaleń źródłowych analizom poddano publikacje wydane przed rokiem 1939, które przeznaczone były do samodzielnej nauki (tzw. samouczki)⁸. Były to publikacje stosunkowo tanie i adresowane do masowego odbiorcy, przede wszystkim dla dorosłych użytkowników, którzy

⁶ Wnioski te przytaczam za J. Nocoń, *op. cit.*, s. 219 i nn.

⁷ Potrzebę wprowadzenia obrazu do podręczników jako pierwszy intensywnie akcentował Jan Amos Komeński, autor podręcznika *Świat w obrazach przedstawiony (Orbis sensualium pictus)* (Norymberga 1658). J.A. Komeński zwracał uwagę na znaczenie zaangażowania zmysłów w nauczaniu języków obcych. Obraz w jego podręczniku służy poglądowej prezentacji znaczenia słów, odwołuje się do zainteresowań i potrzeb poznawczych dzieci i młodzieży. Czeski pedagog akcentował konieczność uwzględnienia zmysłu wzroku w procesie poznawania i zdobywania wiedzy jako środka przykucia uwagi ucznia: treści „nieuwważające” ominą zmysły, a tym samym umysł uczącego się. B. Sitarska, *Idee Jana Amosa Komeńskiego wobec współczesnych wyzwań edukacyjnych*, http://www.comenius.uph.edu.pl/images/pliki/artykuly/artikul_2.pdf [dostęp: 20.12.2017]; A. Jurek, *Języki obce dawniej i dziś. Część I – Z historii nauczania języków obcych w Polsce – od średniowiecza do II wojny światowej*, „Języki Obce w Szkole” 2007, nr 1, s. 5-19.

⁸ Początek II wojny światowej został wskazany umownie, jako data przerwania ciągłości ruchu wydawniczego materiałów do nauki angielskiego wynikająca z działań wojennych. Nie oznacza to, że w okresie wojennym nie publikowano materiałów do nauki języka angielskiego – działania armii polskiej na uchodźstwie sprawiły, że duża grupa Polaków znalazła się na terenie krajów anglojęzycznych.

zwykle z przyczyn życiowych (nowa praca, interesy, podróże, a także emigracja) chcieli lub musieli szybko nauczyć się języka angielskiego, odpowiadały więc formą i treścią na konkretne potrzeby⁹.

Spośród publikacji o charakterze samokształceniowym¹⁰ wybrano te, które dostępne były w postaci tradycyjnej (papierowej), umożliwiającej dokładny ogląd ich szaty graficznej. Przedmiotem oglądu staną się:

1. *Plato Reussnera samouczek polsko-angielski. Najlepsza metoda do nauczenia się czytać, pisać i rozmawiać po angielsku w 24-ch lekcjach bez nauczyciela, z objaśnieniem wymowy i dosłownym tłumaczeniem*, Warszawa 1913;
2. Hugo Berger, *Łatwa metoda gruntownego nauczenia się w krótkim czasie języka angielskiego z pomocą lub bez pomocy nauczyciela (z wymową w języku polskim przy każdym słowie)*, Kraków 1919;
3. S. Żela-Zgórski, *Polak w Anglii i Ameryce: łatwa i szybka metoda nauki języka angielskiego bez pomocy nauczyciela*, Warszawa 1932;
4. *1000 słów po angielsku. Najłatwiejszy samouczek języka angielskiego [...] z 87 ilustracjami*, oprac. Ernst Wallenberg i Max Goryński, Warszawa 1935, 1939.

nych, co stało się kolejnym bodźcem do wydawania podręczników języka angielskiego, podręczniki te publikowano jednak za granicą.

⁹ Ich pojawienie się na rynku wydawniczym wynikało z rosnącego zainteresowania nauką języka angielskiego. Jego początki datowane są na okres Oświecenia. Intensywny wzrost publikacji samokształceniowych zanotowano w drugiej połowie XIX w., gdy popularność zdobyły tzw. metody (kursy) nauczania języków obcych nowożytnych, akcentujące konwersatoryjną znajomość języków obcych. Na ziemiach polskich popularność tzw. samouczków do nauki języka angielskiego wynikała z niestabilizowanej pozycji tego języka jako przedmiotu nauczania szkolnego. Język angielski długo pozostawał tzw. przedmiotem opcjonalnym w systemie kształcenia, a więc adeptci tego języka musieli uczyć się samodzielnie. Status języka angielskiego był już wówczas wysoki, co zwiększało liczbę chętnych do jego nauki.

¹⁰ Wyczerpującą listę publikacji o charakterze samokształceniowym opublikowała M. Podhajecka, „*English Self-Taught*”: *Self-Study Guides for Polish Learners of English (1860-1945)*, https://link.springer.com/chapter/10.1007%2F978-3-642-35305-5_18 [dostęp: 12.12.2017]. Autorka zwraca uwagę na trudności w ustaleniu bazy materiałowej do badań nad podręcznikami do nauki języka angielskiego wydanymi przed 1945 r. Po pierwsze książki wydawane w okresie rozbiorowym nie były zbierane przez żadne instytucje zajmujące się gromadzeniem dóbr kultury, ponieważ nie istniały wówczas instytucje centralne, które odgrywają taką rolę w organizmie państwowym. Publikacje wydawane przed rokiem 1918 są rozproszone w wielu różnych bibliotekach lub nie można ich nigdzie zlokalizować, a jedynym śladem ich wydania są notki w spisach bibliograficznych. Rynek materiałów do nauki języka angielskiego żywo rozwijał się także w środowiskach emigranckich. W XIX w. było to przede wszystkim środowisko „wychodźstwa” do Stanów Zjednoczonych. Owoce intensywnej działalności wydawniczej polskich firm księgarskich nie zawsze docierały do Polski, co znacznie utrudnia ogląd tych materiałów. Podobnie rzecz ma się z tekstami publikowanymi w Wielkiej Brytanii, gdzie największe nasilenie publikacji materiałów do nauki języka angielskiego dla Polaków nastąpiło po II wojnie światowej (*ibidem*, s. 315-317; I. Kotlarska, „*Przewodnik polsko-angielski Modesta Mariańskiego*” (1905) jako komunikat realizujący potrzeby komunikatywne polskich emigrantów w Stanach Zjednoczonych na początku XX wieku, w druku.

Metodologicznie obserwacje w niniejszym tekście korzystają z ustaleń poczynionych na gruncie tekstologii, w której elementy typograficzne traktowane są jako integralny element ramy tekstowej¹¹. Funkcjonalność i estetyka ikonizacji edytorskiej warstwy tekstu ma szczególne znaczenie w publikacjach o charakterze popularyzatorskim i kształceniowym, w których współtworzy warstwę stylistyczną tekstu, będąc środkiem realizacji nadrzędnych celów tych publikacji: edukacyjnej i popularyzatorskiej¹². Oprawa typograficzna jest graficznym delimitatorem tekstu najwcześniej zauważanym przez odbiorcę. Rodzaj czcionki, jej zróżnicowanie wewnątrz partii tekstu, rozplanowanie tekstu na stronie, wielość ilustracji (niosących samodzielną treść lub uzupełniających warstwę słowa), a także wyraźnie wydzielone uwagi pozatekstowe umieszczone na obrzeżach tekstu są dla odbiorcy dostrzegalne, zanim jeszcze zapozna się z treścią¹³.

Dwa pierwsze samouczki to teksty wyłącznie werbalne, dwa ostatnie mają charakter ikonizacji werbalny. Na uwagę zasługuje ostatnia z publikacji, która jako jedyna zawiera informację o ilustracjach na karcie tytułowej. Seria wydawnicza *1000 słów...* ukazywała się w znanym warszawskim przedsiębiorstwie wydawniczym Trzaska, Evert, Michalski w latach 1930-1939¹⁴. Miała formę 12 cienkich zeszytów, w których zamieszczono 40 lekcji języka obcego. Zapowiedź wydawnicza informowała, że publikacja adresowana była przede wszystkim do młodzieży, która dzięki atrakcyjnej cenie mogła nauczyć się wybranego przez siebie języka bez konieczności korzystania z płatnych usług lektora¹⁵. Zeszyty można było gromadzić w wykonanym specjalnie do tego celu kartonowym pudełku, na którym zamieszczono slogan reklamowy unaoczniający potencjalnym nabywcom szybkie tempo przyswojenia języka:

12 = 40 = 1000

ZESZYT. GODZIN SŁÓW

Pudełko przeznaczone do gromadzenia „lekcji” zostało oklejone papierem z wizerunkiem flagi angielskiej¹⁶. Flaga widnieje także na grzbiecie opakowania. Kolorowe

¹¹ T. Dobrzyńska, *Tekst. Próba syntezy*, „Pamiętnik Literacki” 1991, s. 142-183.

¹² Warstwę ikonizacji edytorskiej traktuje się także jako jeden z elementów paratekstu, rozumianego w sposób zaproponowany przez I. Loewe za G. Genettem (I. Loewe, *Gatunki paratekstowe w komunikacji medialnej*, Katowice 2007). Paratekst traktowany jest jako akompaniament, bez którego nie funkcjonuje żadna książka, która: „w swoich przedsionkach (vestibule) mieści kartę z imieniem i nazwiskiem autora tekstu oraz tytuł, motto, dedykację, tytuły rozdziałów i podrozdziałów, przypisy, wstępy i zakończenia, ale także ilustracje, tabele, indeksy i zestawienia, noty wydawnicze na czwartej stronie okładki, informacje wydawców lub cenzorów na skrzydełkach obwoluty” (*ibidem*, s. 12).

¹³ A. Starzec, *Współczesna polszczyzna popularnonaukowa*, Opole 1999, s. 199.

¹⁴ W tym czasie ukazały się samouczki do czterech języków: niemieckiego, włoskiego, francuskiego i angielskiego.

¹⁵ M. Pieczonka, *Księgarnia wydawnicza Trzaska, Evert, Michalski. Działalność wydawnicza*, Kraków 1993, s. 61 i nn.

¹⁶ Pudełka do innych części serii wydawniczej opatrzone zostały wizerunkami flag pozostałych języków: włoskiego, francuskiego oraz niemieckiego.

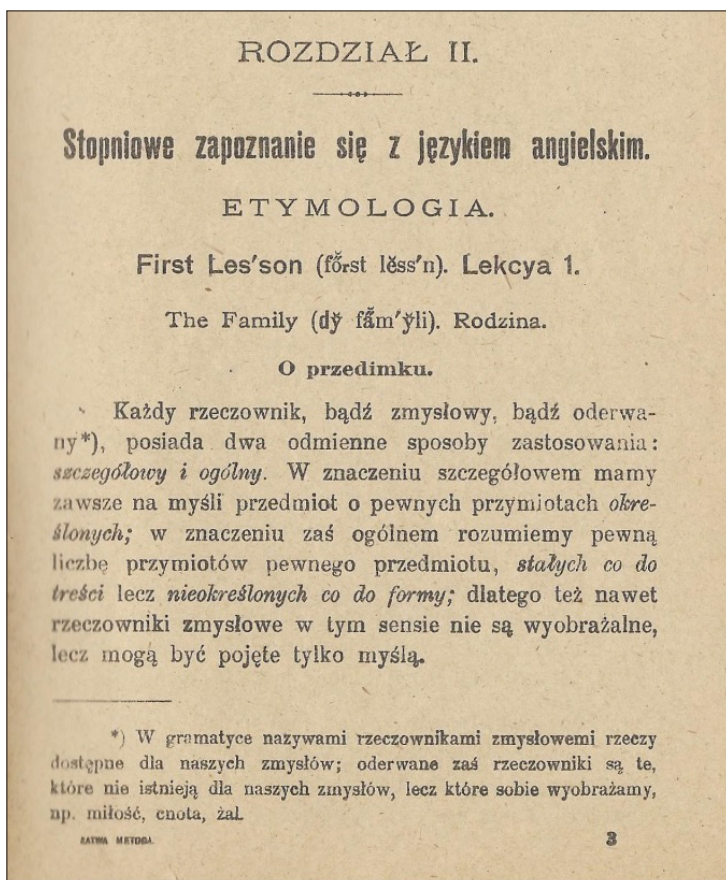

Rysunek 1. Kartonowe pudełko przeznaczone do gromadzenia kolejnych zeszytów serii *1000 słów*... oraz okładka samouczka S. Żeli-Zgórskiego

wizerunki flag brytyjskiej i amerykańskiej wykorzystano także na okładce samouczka S. Żeli-Zgórskiego. Użycie koloru znacznie podnosi estetyczną wartość obu publikacji (rys. 1).

Najpowszechniej stosowanym przejawem wizualizacji w analizowanych materiałach jest operowanie konwencją zapisu. Obejmuje ono używanie specyficznego kształtu liter, graficzne wyróżnienie fragmentów tekstu, nietypowy zapis wyrazów, rozmieszczenie tekstu w przestrzeni strony. Przykładem zróżnicowania typograficznego może być strona z samouczka H. Bergera (rys. 2).

Zróżnicowanie doboru stylu czcionek oraz ich krojów (minuskuła//majuskuła) służy segmentacji tekstu, wydzieleniu komponentów strukturalnych oraz tematycznych. Wskazane sposoby wizualizacji ułatwiają czytelnikowi poruszanie się po zawartości podręcznika i zrozumienie zależności między poszczególnymi elementami treści. Podobną funkcję pełnią symbole graficzne (np. *, &), które wskazują sposób organizacji treści podręcznika. W samouczkach stosowano także wyfłuszczenia i kursywę. Ich użycie steruje procesem odbioru tekstu, ponieważ zwracają uwagę odbiorcy na pojęcia, definicje i treści, które autorzy uważali za szczególnie istotne dla procesu uczenia się języka angielskiego. Z tego względu wyróżniano przede wszystkim nazwy konstrukcji

Rysunek 2. Strona z samouczka H. Bergera

gramatycznych (np. tryb warunkowy niedokonany, czas teraźniejszy, passive itp.), paradygmaty odmian (najczęściej czasownika *be* oraz *have*), czasowniki posiłkowe (np. *do, must, will, shall*)¹⁷. Ułatwieniu zrozumienia zjawisk gramatycznych miało też służyć nietypowe rozmieszczenie tekstu na stronie, np.:

¹⁷ W analizowanych źródłach wzory i informacje na tematy gramatyczne zajmują stosunkowo mało miejsca, można nawet stwierdzić, że są marginalizowane w porównaniu z podręcznikami wydawanymi w wieku XIX. Ma to związek ze zmieniającymi się metodami nauczania języków obcych nowożytnych stosowanymi w podręcznikach. Od połowy XIX w. trwało odchodzenie od metody gramatyczno-tłumaczeniowej, odzwierciedlającej sposób uczenia języków starożytnych, na rzecz metody bezpośredniej, opartej na przekonaniu, że celem nauki języka jest stosowanie języka w mowie, nie w piśmie. To w znaczącym stopniu wpłynęło na zawartość treściową materiałów edukacyjnych. Miejsce opisu systemu językowego zajęły drobiazgowe opisy sposobu wymawiania dźwięków języka. Miejsce ćwiczeń tłumaczeniowych opartych na tekstach klasycznych (np. Bajki Ezopa) zajęły ćwiczenia

Forma ta jednak nie znaczy, że I will, shall, can, may jest użyte bez związku z innym czasownikiem; Anglik używa tu tylko zwrotu skróconego, a wypowiedziane w zdaniu poprzednim uzupełnienie „do“, jest tu tylko opuszczone. Bez względu na to, czy mówimy w liczbie pojedynczej czy w liczbie mnogiej, i we wszystkich osobach, tych pięć czasowników pomocniczych formy swej nie zmienia, a więc:

I	}			
ja				
you				
ty, pan, pani				
he				
on				
she				
ona				
it				
ono				
we				
my				
you				
wy, państwo				
they				
oni, one				
		will	shall	can
		chcę, chcesz,	powiniennem,	mogę, możesz,
		chcemy,	powinieneś,	może,
		chcecie, chcą	powiniem(na),	możemy,
			powinniśmy,	możecie,
			powinniście,	mogą
			powinni, (-nne)	
				must
		may		muszę, musisz,
		mogę etc.		musi, musimy,
				musicie, muszą

Rysunek 3. 1000 słów..., z. 5, s. 131

Układ tekstu obrazuje tu niezależność form czasowników posiłkowych od użytych z nimi zaimków osobowych. Umieszczenie bezpośrednio pod czasownikami tłumaczenia na język polski we wszystkich formach osobowych uzupełnia graficzną prezentację sposobu funkcjonowania czasowników posiłkowych w języku angielskim.

Zaprezentowane sposoby tzw. grafizacji tekstu są materialną podstawą takich operacji myślowych jak klasyfikowanie, strukturalizowanie, wnioskowanie, spostrzeganie. Dzięki nim informacje o systemie językowym stają się bardziej zrozumiałe i, co również istotne, łatwiejsze do zapamiętania.

Samokształceniowy charakter publikacji zakładał, że uczący się samodzielnie opanują wszystkie kompetencje językowo-komunikacyjne, w tym także prawidłowe wymawianie dźwięków mowy. Elementy foniczne języka również zostały poddane wizualizacji. W opisywanym okresie w podręcznikach do nauki języków obcych nie stosowano jednolitego systemu transkrypcji fonetycznej¹⁸. Autorzy sami decydowali o sposobie przedstawienia dźwięków danego języka i starali się to zrobić w sposób przyjazny dla uczących się. Odmienność artykulacyjna samogłosek i spółgłosek w języku angielskim sprawiała, że zapis transkrypcji fonetycznej wymagał użycia zróżnicowanych

tłumaczeniowe zawierające zdania odzwierciedlające codzienne interakcje. Materiał leksykalny miał odpowiadać realizacji potrzeb komunikatywnych dnia codziennego.

¹⁸ Dziś w tym celu używany jest międzynarodowy alfabet fonetyczny.

Wymowa samogłosek złożonych.			
ai	jak e	długie lub ee, np. w wyrazie: pain, ból	wymów: peen.
ai	” e	krótkie	” er.
au	” o	”	” air, powietrze
au	” oa	”	” cause, powód
aw	” oa	”	” fault, błąd
ay	” e	długie	” law, prawo
ae	” e	krótkie	” day, dzień
ea	” e	długie	” bread, chleb
ea	” a	długie	” great, wielki
ea	” i (ii)	długie	” heart, serce
ee	” i (ii)	długie	” read, czytaj
ei	” i (ii)	długie	” bee, pszczoła
ei	” e	długie	” receive, otrzymać
eo	” i (ii)	długie	” eight, ośm
eu	” e	długie	” people, lud
eu	” ju	długie	” righteous, prawy
ew	” ju	długie	” Europe, Europa
			” new, nowy
			” nju.

Rysunek 4. Prezentacja wymowy dyftongów w samouczku P. Reussnera, s. 6

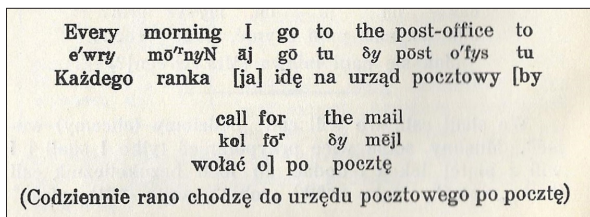
symboli graficznych. Niektórzy autorzy stosowali w tym celu wyłącznie polskie grafemy (np. P. Reussner), uważając taki sposób zapisu za najbardziej zrozumiały dla polskich adeptów języka angielskiego¹⁹.

Użycie wyłącznie polskich grafemów prezentowało fonetykę angielską w sposób zanedbano uproszczony, przede wszystkim ze względu na odmienność artykulacyjną angielskich fonemów samogłoskowych. Aby oddać sposób wymowy samogłosek angielskich, polskie grafemy modyfikowano przy użyciu znaków diakrytycznych, np.: ô, õ, ä, à, â, ê, û, (ten zabieg stosowano najczęściej)²⁰. Różnice zaznaczano także przy użyciu litery alfabetu greckiego α (na oznaczenie półotwartej tylnej, krótkiej samogłoski, której w międzynarodowym alfabecie fonetycznym odpowiada symbol ɤ). Spośród fonemów spółgłoskowych najwięcej uwagi poświęcano niewystępującym w polszczyźnie dźwiękom zapisywanym ortograficznie jako „th”. Na tle prób oddania ich brzmienia przy użyciu polskich liter (*dhze* u P. Reussnera, *dze, dzi, sr, is* u S. Żeli-Zgórskiego, *s* lub *d* u H. Bergera) wyróżnia się samouczek *1000 słów...*, w którym do oddania tego fonemu w wersji dźwiękowej stosowano małą grecką literę delta (δ), natomiast wersję bezdźwięczną oddawano przy użyciu grafemu małego ipsylonu (υ) (rys. 5 i 6). W samouczku H. Bergera zaznaczano różnice w długości iloczasu przy użyciu symboli ˉ (dźwięk długi) oraz ˘ (dźwięk krótki) nad samogłoskami. U tego samego autora i w *1000 słów...* sylabę akcentowaną oznaczano symbolem ˘ . W obu tych pracach uwzględniano

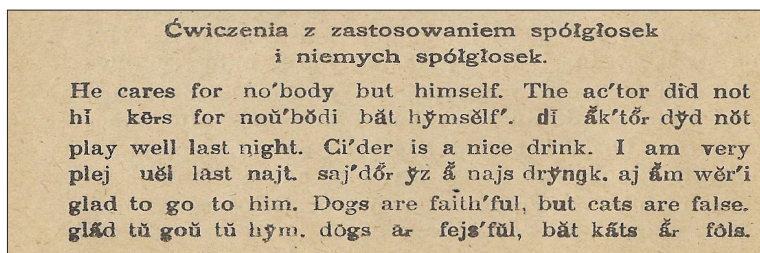
¹⁹ P. Reussner pisał: „W dziełku tem skierowałem całą moją uwagę głównie i jedynie na wymowę i dlatego w całym podręczniku umieściłem przy każdym wyrazie pojedynczym, jak również i przy całych zdaniach, objaśnienia wymowy angielskiej, zastosowanej do brzmienia w języku polskim”.

²⁰ Wynikało to z dość powszechnej znajomości języka niemieckiego i francuskiego wśród Polaków. Autorzy podręczników do nauki języka angielskiego, stosując te grafemy, odwoływali się zwykle do sposobów ich wymawiania w tych właśnie językach.

Rysunek 5. Transkrypcja fonetyczna z samouczka *1000 słów...* (z. 4, s. 116)

Rysunek 6. Transkrypcja fonetyczna z podręcznika H. Bergera (s. 24)

także typowe dla dialektów brytyjskich zjawisko tzw. derotyzacji przy użyciu grafemu „r” drukowanego w indeksie górnym (*1000 słów...*) lub dolnym (H. Berger) (rys. 5 i 6).

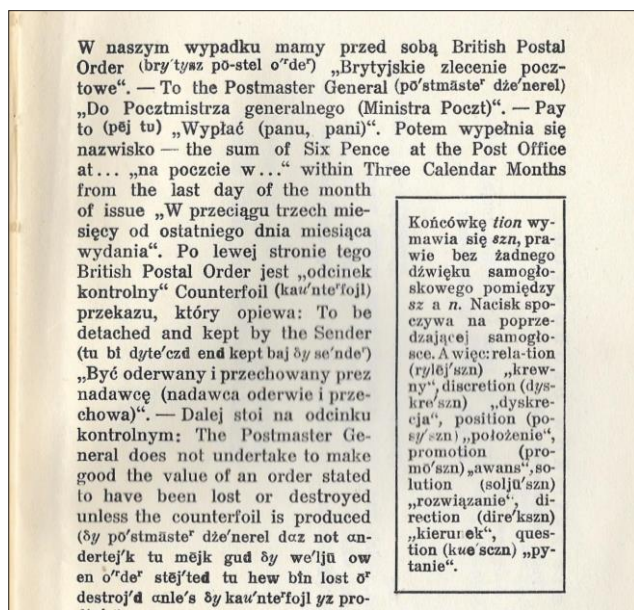
Opisane wyżej próby zapisu transkrypcji fonetycznej języka angielskiego owocowały typograficznym bogactwem analizowanych materiałów. Zabiegi te wydają się tym bardziej interesujące, że przy użyciu sfery wizualnej próbuje się przedstawić właściwości foniczne języka odbierane zmysłem słuchu. Kształcenie wymowy angielskiej wpływało także na urozmaicenie kompozycji stron opisywanych tekstów. W partiach prezentujących tzw. rozmówki stosowano układ złożony z trzech kolumn prezentujących wersję ortograficzną, transkrypcję fonetyczną oraz znaczenie (w różnej kolejności). Odmienność tematyczną kolejnych partii rozmówek podkreślano separatorami graficznymi w postaci linii poziomych lub kilku gwiazdek, np.:

W najnowszym z prezentowanych samouczków (*1000 słów...*) kompozycja strony urozmaicona jest segmentami tekstowymi wyraźnie zamkniętymi w odizolowanych formalnie przestrzeniach (obramowanie):

Ramki umieszczane są pionowo lub poziomo. Przełamuje to jednołamową kompozycję strony i daje interesujący efekt wizualny. Autorzy samouczka zamieszczali w nich dodatkowe wyjaśnienia dotyczące wymowy, informacje gramatyczne lub uwagi o znaczeniu i sposobie użycia słownictwa, często akcentujące różnice w funkcjonowaniu

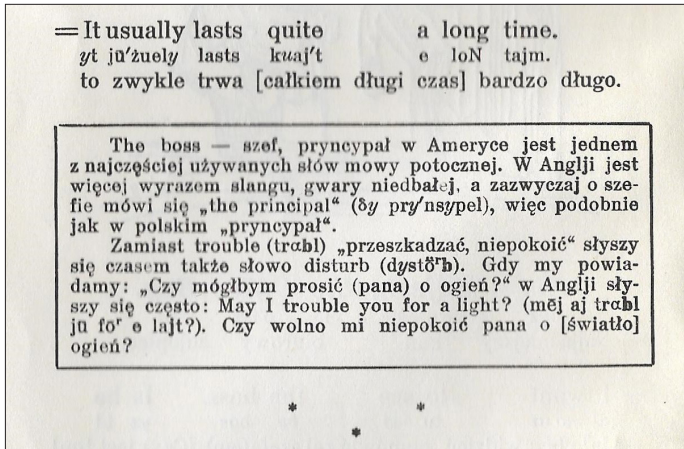
W WINIARNI.	IN WINE SHOP	IN UAJN SZOP.
Proszę o butelkę dobrego wina	Give me e bottle of good wine, please	Giw mi e botl of gud uajn, pliz
Zapieczonego wina	Sealed	Sild
Proszę o pół litra wina	Half a litre of wine, please	Haf e litr of uajn, pliz
Czerwonego wina	Red wine	Red uajn
Białego wina	White wine	Uajt uajn
Reńskiego wina	Rhine wine	Rajn uajn
Szampańskiego	Chapagne	Szampejn
Kieliszek wina	Wine-glass	Uajn-glas
Wina w butelkach	Wine by the bottles	Uajn baj dze botls
Kosz wina	A basket with wine	E besket uiz uajn
Beczka	Cask	Kask
Kelner, rachunek	Waiter, the bill, please	Uejter, dze bil, pliz

Rysunek 7. Układ treści w samouczku S. Żeli-Zgórskiego, *Polak w Anglii i Ameryce...*, s. 12

Rysunek 8. Ramka z uwagami na temat wymowy końcówki *-tion*, *1000 słów...*, z. 9, s. 259

danego słowa w języku polskim i angielskim (patrz ilustracje wyżej). Wiadomości podane w ramach stanowią treściową całość, którą można czytać niezależnie od pozostałych informacji zamieszczonych na stronie. Ramki są łatwo dostrzegalne dla

Rysunek 9. Ramka z uwagami dotyczącymi nacechowania stylistycznego słownictwa i użycia synonimów, *1000 słów...*, z. 7, s. 194

uczących się, wiedza w nich zawarta nabiera wymiaru materialnego, co ma ułatwić jej opanowanie. Porządkują tekst zarówno formalnie, jak i kognitywnie – wydzielają przestrzeń dla tekstu pobocznego.

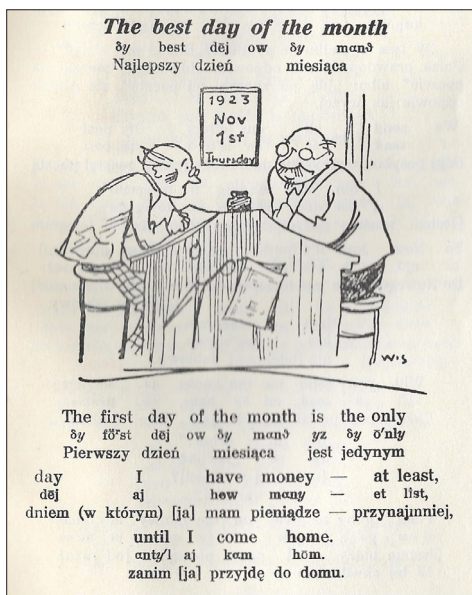
Przedstawione do tej pory obserwacje dotyczyły operowania konwencją zapisu i kompozycją strony. Ze względu na możliwości techniczne, jakimi dysponowali wówczas wydawcy, te środki wizualne dominują w prezentowanych materiałach. Ilustracje wykorzystane zostały w publikacji wydanej w latach 30. XX wieku zatytułowanej *1000 słów po angielsku*²¹. Były to w przeważającej większości czarno-białe rysunki. Integralną częścią materiału ilustracyjnego były podpisy, istotne dla zrozumienia funkcji materiału ikonycznego w tekście podręcznika (rysunki z podpisem stanowią całościową jednostkę dwukodową). Ogląd publikacji prowadzi do konstatacji, że przekaz ikoniczny (rysunek) i werbalny (podpis) uzupełniają się w różny sposób: częściej pełnią funkcję przedstawieniową, rzadziej znaczeniową. Jednostka ikoniczna pozostaje w związku tematycznym z treściami przekazywanymi w podstawowej warstwie tekstowej. Rysunki z podpisami stają się często miejscem powtórzenia informacji przekazanych już raz w tekście głównym. Dzieje się to dwojako:

- w podpisach pod ilustracjami wykorzystuje się konstrukcje gramatyczne omówione w tekście głównym, a warstwa ikonograficzna obrazuje kontekst użycia danej konstrukcji;

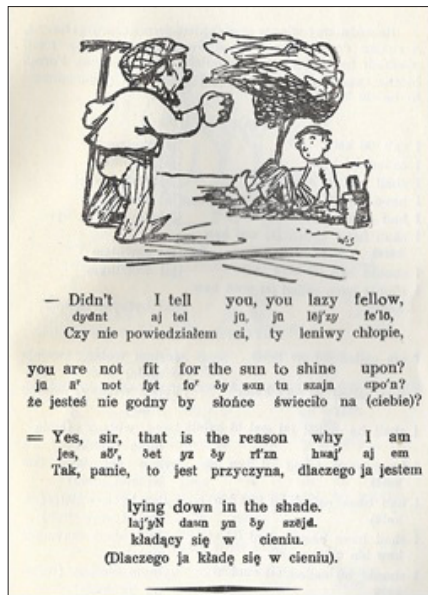
²¹ Ilustracje pojawiały się już w podręcznikach szkolnych wydawanych w okresie międzywojennym. Dotychczasowe ustalenia wskazują, że po raz pierwszy pojawiły się w podręcznikach autorstwa Jadwigi Knapczyk zatytułowanych *Początki języka angielskiego dla szkół powszechnych i średnich*, cz. I – 1922, cz. II – 1929 wydanych przez wydawnictwo Książnica-Atlas.

- warstwa ikoniczna wskazuje na kontekst użycia zagadnień leksykalnych omawianych w tekście głównym (np. w części podającej liczebniki angielskie znalazł się rysunek przedstawiający kobietę w sklepie, która odczytuje cenę bluzki, używając liczebnika, a przy tym stosując konwencjonalne wyrażenie służące do mówienia o cenach; lekcja o podawaniu godzin zilustrowana jest parą ludzi umawiających się na spotkanie o określonej porze itp.).

Powtarzanie jednej informacji za pomocą różnych przekazów kodowych w wielu miejscach tekstu globalnego (nadredundantność) to jedna z cech charakterystycznych dla podręcznikowego tekstu dydaktycznego. Autorzy poszukują takich sposobów prezentacji treści kształcenia, które gwarantują ich przyswojenie²². Podpisy mają często wydźwięk humorystyczny, a towarzyszące im rysunki ilustrują kontekst sytuacyjny żartu (patrz rys. 10 i 11). Próba rozbawienia uczącego się nakierowana jest na wywołanie uczucia przyjemności, która zwiększy w nim chęć zdobywania wiedzy. Te dwukodowe jednostki pełnią w tekście funkcję ludyczną, wzmacniają funkcję motywacyjną materiałów edukacyjnych.

Rysunek 10. 1000 słów..., z. 4, s. 117

Rysunek 11. 1000 słów..., z. 6, s. 175

²² J. Nocoń, *op. cit.*, s. 237.

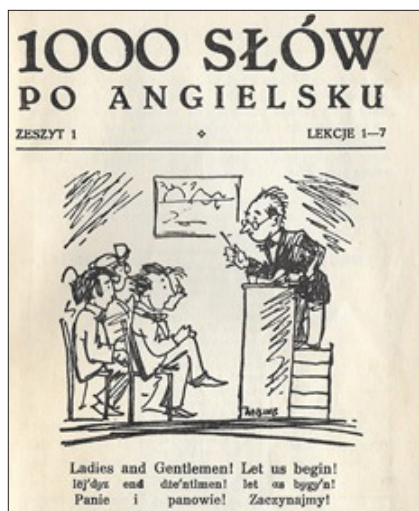

Rysunek 12. Werbalny kod ilustracji wnosi informacje nieobecne w części globalnej tekstu, *1000 słów...*, z. 3, s. 74

Związek podpisu z obrazem jest zwykle luźny, statyczny²³. Tekst ikoniczny ilustruje element treści podanej werbalnie i nie wprowadza nowych znaczeń. Zdarza się natomiast, że podpisy są źródłem nowych informacji, nieobecnych wcześniej w części globalnej tekstu samouczka. W takich wypadkach obraz nie jest konieczny do zrozumienia tekstu językowego, choć wzmacnia pozytywnie proces odbiorczy, uatrakcyjniając go estetycznie. Podpis pod ilustracją bywa wykorzystywany do wprowadzenia zupełnie nowych treści (np. nowego elementu leksykalnego lub informacji dotyczącej realiów angielskich). Wówczas pojawia się potrzeba dodatkowych wyjaśnień, które przyjmują formę przypisu (patrz niżej). Ilustracja odgrywa rolę przedstawieniową, funkcję informacyjną realizuje w całości warstwa werbalna.

Podpisy pod wszystkimi ilustracjami odzwierciedlają trojaki sposób prezentacji wypowiedzi stosowany w partiach samouczka zawierających tzw. rozmówki: są drukowane w języku angielskim, przetłumaczone niżej na język polski, a w interlinii znajduje się transkrypcja fonetyczna wydrukowana z uwzględnieniem symboli, o których była mowa wyżej. Ilustracje jako pierwsze przykuwały uwagę, dbano więc o to,

²³ To typowe dla tekstów z okresu kultury pisma i druku. Współcześnie relacja słowo-obraz jest zwykle bardziej dynamiczna.

Rysunek 13. Ilustracja otwierająca pierwszy zeszyt samouczka *1000 słów*...

by podpisy pod nimi kształciły i utrwały kompetencję fonetyczną uczących się. Na kartach samouczka zamieszczano także ilustracje prezentujące prawdziwe przedmioty używane w krajach anglojęzycznych w codziennych sytuacjach. Wizerunki tzw. realiów²⁴ pełnią funkcję poznawczą, są źródłem wiedzy o anglojęzycznej codzienności. Dzięki nim uczeń poznaje nie tylko słowo nazywające rzeczywistość, ale także rzecz, którą słowo nazywa. Dbalność o zapoznanie uczniów z życiem codziennym krajów anglojęzycznych zdecydowała o tym, że w samouczku znalazły się ilustracje przedstawiające m.in. dolara (z. 1, s. 16), fragment gazety z listą kursów giełdowych (z. 4, s. 99), ulotkę wyborczą (z. 7, s. 199), menu restauracyjne (z. 10, s. 308).

Na uwagę zasługują ilustracje na pierwszych stronach poszczególnych zeszytów samouczka, umieszczane nad tekstem. Ilustracja w takiej pozycji staje się z jednej strony zapowiedzią treści przekazywanych w zeszytcie, z drugiej zaś pełni funkcję motywacyjną – ma pobudzać zainteresowanie odbiorców. Ponieważ *1000 słów*... wydawano w postaci zeszytów ukazujących się w określonych odstępach czasu, drukowane na pierwszych stronach ilustracje nawiązują do treści omawianych w poprzednich zeszytach (niekoniecznie w zeszytcie bezpośrednio je poprzedzających), co wzmacnia

²⁴ W dydaktyce nauczania języka angielskiego terminem „realia” określa się autentyczne przedmioty pochodzące z kraju języka docelowego wykorzystywane w celu zobrazowania słownictwa, wykorzystania ich do odtworzenia sytuacji komunikacyjnych typowych dla określonego miejsca itp.

spójność tekstu. Ilustracje na pierwszych stronach każdego zeszytu miały też zachęcać do zakupu (funkcja marketingowa).

Przedstawione tu sposoby wizualizacji i zasady funkcjonowania materiału ikoniznego w podręcznikach do nauki języka angielskiego wydanych przed II wojną światową są rekonstrukcją częściową. Zaprezentowany wyimek dowodzi, że wizualność tekstów podręcznikowych i użyta w nich ikonografia istotnie wspierały dydaktyczną i perswazyjną funkcję tekstów dydaktycznych. Zarówno samouczki wyłącznie werbalne (bez ilustracji), jak i te werbalno-ikonizne zostały przygotowane z dużą dbałością o atrakcyjność graficzną. Szata graficzna była:

- istotnym elementem ułatwiającym i porządkującym proces zdobywania wiedzy (funkcja motywacyjna, nakierowana na odbiorcę-ucznia);
- środkiem zwiększającym atrakcyjność tekstu, zdolnym do uaktywniania wyobraźni i pobudzającym w trakcie kontaktu emocje hedonistyczne w rodzaju przyjemności (funkcja ludyczna);
- wyrazem dbałości wydawców o sukces marketingowy publikacji (funkcja marketingowa nakierowana na odbiorcę-klienta, który podczas pierwszego kontaktu z książką powinien odnieść pozytywne wrażenie estetyczne skłaniające do kupna).

Wstępna analiza relacji „słowo-obraz” w materiałach dydaktycznych powstałych w odmienniej od aktualnej sytuacji kulturowej rodzi pytania o kierunki zmian w wykorzystaniu materiałów wizualnych w polskich materiałach do nauki języka angielskiego. Staną się one przedmiotem kolejnych opracowań z wykorzystaniem większej bazy materiałów źródłowych.

Bibliografia

- Borawski S., *Wprowadzenie do historii języka polskiego. Zagadnienia historycznojęzyczne*, Warszawa 2000.
- Bugajski M., *Polska terminologia poligraficzna. Studium semantyczne na wybranych działach*, Wrocław 1977.
- Dobrzyńska T., *Tekst. Próba syntezy*, „Pamiętnik Literacki” 1991, s. 142-183.
- Jagodzińska M., *Obraz w procesach poznania i uczenia się*, Warszawa 1991.
- Jurek A., *Języki obce dawniej i dziś. Część I – Z historii nauczania języków obcych w Polsce – od średniowiecza do II wojny światowej*, „Języki Obce w Szkole” nr 1, 2007, s. 5-19.
- Kotlarska I., *Grammatyka dla Polaków chcących się uczyć angielskiego języka (1788) z historycznojęzycznego punktu widzenia. Rekonesans badawczy*, [w:] *Język w życiu wspólnoty*, red. M. Hawrysz, A. Wojciechowska, M. Uździcka, Zielona Góra 2015, s. 73-89.
- „*Moje dziecię w stanie twoim doskonale języków posiadanie jest nieodbitnie potrzebne*” – *Wstęp do charakterystyki gatunkowej dawnych polskich podręczników do nauki*

- języków obcych nowożytnych (aspekt strukturalny), [w:] *Współczesny i dawny obraz dziecka w języku*, red. L. Mariak, J. Rychter, Szczecin 2017, s. 85-99.
- , „Przewodnik polsko-angielski Modesta Mariańskiego” (1905) jako komunikat realizujący potrzeby komunikatywne polskich emigrantów w Stanach Zjednoczonych na początku XX wieku, w druku.
- Loewe I., *Gatunki paratekstowe w komunikacji medialnej*, Katowice 2007.
- Majorek Cz., *Podręczniki Komisji Edukacji Narodowej w aspekcie rozwiązań dydaktycznych „Rozprawy z Dziejów Oświaty”* 1973, 16, s. 69-140.
- Nocoń J., *Podręcznik szkolny w dyskursie dydaktycznym – tradycja i zmiana*, Opole 2009.
- , *Stylistyczne aspekty dyskursu edukacyjnego*, [w:] *Odmiany stylowe polszczyzny – dawniej i dziś*, red. U. Sokólska, Białystok 2011, s. 187-200.
- Pieczonka M., *Księgarnia wydawnicza Trzaska, Everet, Michalski. Działalność wydawnicza*, Kraków 1993.
- Podhajecka M., “English Self-Taught”: *Self-Study Guides for Polish Learners of English (1860–1945)*, [w:] *Language in Cognition and Affect*, red. E. Kuciel-Piechurska, E. Szymańska-Czaplak, Berlin 2013, s. 315-343.
- Rudziński G., *Charakterystyka językowa tekstów naukowych a glottodydaktyka (na materiale tekstów sozologicznych)*, Łódź 2004.
- Sitarska B., *Idee Jana Amosa Komeńskiego wobec współczesnych wyzwań edukacyjnych*, http://www.comenius.uph.edu.pl/images/pliki/artykuly/artukul_2.pdf [dostęp: 20.12.2017].
- Skudrzyk A., *Czy zmierzchn kultury pisma? O synestezji i analfabetyzmie funkcjonalnym*, Katowice 2005.
- Starzec A., *Współczesna polszczyzna popularnonaukowa*, Opole 1999.
- Style współczesnej polszczyzny. Przewodnik po stylistyce polskiej*, red. E. Malinowska, J. Nocoń, U. Żydek-Bednarczuk, Kraków 2013.
- Żbikowska-Migoń A., *O potrzebie badań nad kształtem edytorskim polskiej książki naukowej z XVIII-XIX wieku z perspektywy funkcjonalności publikacji*, [w:] *Od książki dawnej do biblioteki wirtualnej*, red. D. Degen, M. Fedorowicz, Toruń 2009, s. 165-186.

Wizualizacja w dawnych polskich materiałach do nauki języka angielskiego – estetyka i funkcjonalność (rekonesans badawczy)

Streszczenie: Celem podjętych rozważań jest identyfikacja i opis środków wizualizacji tekstu w podręcznikach do nauki języka angielskiego wydanych przed II wojną światową oraz ustalenie roli tych elementów w tekście dydaktycznym. Oglądowi poddano sposoby operowania konwencją zapisu oraz mniej licznie występujące w tekstach ilustracje. Podstawą materiałową obserwacji były cztery samouczki do nauki języka angielskiego wydane w okresie 1913-1939. Poczynione obserwacje wykazały, że szata graficzna była istotnym elementem ułatwiającym i porządkującym proces zdobywania wiedzy (funkcja motywacyjna, nakierowana na odbiorcę-ucznia), środkiem zwiększającym atrakcyjność tekstu, zdolnym do uaktywniania wyobraźni i wzbudzania przyjemności (funkcja ludyczna), a także wyrazem dbałości wydawców o sukces marketingowy publikacji (funkcja marketingowa).

Słowa kluczowe: podręczniki do nauki języka angielskiego z I połowy XX wieku, środki wizualizacji, elementy ikoniczne w tekście, teksty dydaktyczne

Visualization in the old polish materials for english language learning – aesthetics and functionality (preliminary research)

Summary: The aim of the undertaken considerations is to identify and describe means of text visualization in English textbooks published before World War II and to determine the role of these elements in the didactic text. Analyzes were subjected to the ways of operating with the convention of recording and the illustrations appearing less frequently in the texts. The bases of the observations were four English language tutorials published in the period 1913-1939. The remarks made showed that graphic design was an important element facilitating and organizing the process of acquiring knowledge (motivational function, aimed at the recipient-student); a means of increasing the attractiveness of the text, capable of activating the imagination and arousing pleasure (ludic function) as well as expressing the attention of publishers for the marketing success of the publication (marketing function).

Keywords: textbooks for learning English from the first half of the twentieth century, means of visualization, iconic elements in the text, didactic texts